

верситету. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 51 зв.; 93 зв.

²⁶ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 58-59 зв.; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року / Микола Крикун // Його ж. Між війною і радою. – С. 299-305; Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст.: у 10 т. – К., 2008. – Т. III: Битва за козацьку державу. – С. 340-341.

²⁷ Бібліотека Баворовських. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 37: БН.ВМФ. – № 2227.

²⁸ ЛННБ.ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 272/II. – Арк. 246.

²⁹ Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne / Janusz Dąbrowski // Соціум. – 2007. – № 7. – С. 160.

³⁰ Акты Ю и ЗР. – Т. VI. – С. 241.

³¹ Там само. – С. 253.

³² Там само. – Т. VII. – С. 112-116; Т. VIII. – С. 29, 32, 57-62.

³³ БМЧ.ВР. – Спр. № 1592. – Арк. 431-432: БН.ВМФ. – № 7672; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 433-435; Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 419-423.

Отримано: 29.10.2016 р.

Володимир Верстюк

ПОСТАТЬ П. ДОРОШЕНКА В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

Останнім часом зросла увага до наукової спадщини М. Костомарова. І це не дивно. Адже у своїх працях він створив цілісну панораму національно-визвольної боротьби українців другої половини XVII ст.; довів, що вона носила все-народний характер. Історик також спробував проаналізувати внутрішню та зовнішню політику урядів козацької України, починаючи з Б. Хмельницького аж до І. Мазепи.

Особливий інтерес у дослідника викликала постать П. Дорошенка, «довкола якої оберталася історія південноруського козацтва з 1665 по 1677 рр.»¹. У праці «Руїна. Історична монографія 1663–1687 рр. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного та Самойловича» (1879–1880 рр., журнал «Вісник Європи») відсутня окрема частина про його гетьманство. Але на це були вагомими причинами, зокрема наявність у період її підготовки Валуєвського циркуляра 1863 р., Емського указу 1876 р., а також національні проблеми українців у Російській імперії взагалі².

На думку М. Костомарова, після падіння П. Тетері Правобережна Україна вступила в смугу суспільно-політичної кризи, протистояння різних старшинських угруповань. Запорозька Січ все частіше втручалася в політичне життя Гетьманщини³. Важливу роль каталізатора у розвитку деструктивних внутріш-

ньополітичних процесів відігравав і геополітичний фактор. Уряди Московії, Речі Посполитої та Кримського ханства, підтримуючи того чи іншого претендента на гетьманську булаву, свідомо провокували внутрішньополітичну боротьбу за владу⁴.

У ситуації, що склалася, П. Дорошенко мав розв'язати проблему зовнішньополітичної орієнтації: «пристати» або до Польщі, або до Москви. Але він не зробив ні першого, ні другого, а «тримався одних татар; татари тоді були союзниками польського короля, тому можна було за їхнього посередництва шукати визнання від польського уряду»⁵. До кінця 1665 р. гетьман настільки зміцнив свою владу, що почав обмежувати вплив Речі Посполитої на Правобережжі, зокрема відмовився впустити її залоги до Брацлава й Могилева, зажадав, щоб жовніри залишили Білу Церкву⁶. М. Костомаров стверджував, що «з цього часу постійною метою устремлень Дорошенка було об'єднати Україну під єдиною владою і згуртувати козацькі сили; він терпіти не міг поляків, не хотів, щоб Україна залишалася під їхньою владою; завжди виявляв готовність перебувати під владою Москви, але не інакше, як із збереженням прав самобутності Малоросії, для того щоб московський уряд не посилав на Україну своїх воєвод, не втручався у внутрішні справи і поводився з козаками, як з вільними людьми»⁷.

На початку 1667 р. значно погіршилося міжнародне становище козацької України. Наприкінці січня було укладено російсько-польський Андрусівський договір, який передбачав встановлення на 13,5 року перемир'я, закріплення за Московією Сіверщини й Лівобережної України та на 2 роки Києва, а за Річчю Посполитою – земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох монархів. Отже, договір відображав компроміс між двома державами, що стався за рахунок розподілу козацької України і мав надзвичайно трагічні наслідки для долі українського народу⁸.

П. Дорошенко, який прагнув «самобутності для козацької України»⁹, розпочав пошуки сильного союзника, який би міг одночасно діяти як проти Польщі, так і проти Росії. Таким союзником могла бути лише Туреччина*. Гетьман та його оточення сподівалися, що «Порта залишить Україну під її власним місцевим управлінням, не порушуючи ні віри, ні звичаїв, і задовольняючись лише деякого роду васальною залежністю»¹⁰.

Значних зусиль правобережний гетьман докладав до пошуків порозуміння із І. Брюховецьким, який гетьманував на Лівобережжі. В останнього протягом 1665–1668 рр. відбувалася серйозна еволюція політичних поглядів. Відмовившись від орієнтації на Москву, він усвідомив згубність для Гетьманщини міжусобної боротьби та розколу. І. Брюховецький прихильно зустрів

* Турецький вектор зовнішньої політики козацької України було започатковано ще за часів гетьманату Б. Хмельницького і, на думку М. Костомарова, «його наступники – Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порти, лише йшли по вказаному ним шляху». (Див.: Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1995. – Т. 8: Казаки. – С. 431).

пропозицію П. Дорошенка розпочати підготовку до повстання проти російських залог, щоб розірвати Московський договір 1665 р. і прийняти протекцію Порти¹¹.

У червні 1668 р. на Лівобережну Україну, де в цей час відбувалось анти-московське повстання, вступили війська під проводом П. Дорошенка. Поблизу м. Опішні в момент з'єднання військ двох гетьманів лівобережні козаки вбили І. Брюховецького. П. Дорошенко був проголошений гетьманом всієї України, але відразу змушений був повернутися на Правобережжя для боротьби проти агресії Польщі¹². М. Костомаров зазначив, що І. Брюховецький був похований за християнським обрядом з усіма почеснями в Гадячі в церкві, яка була збудована за його кошти¹³. Безперечно, на це була згода гетьмана П. Дорошенка.

У монографії «Руїна» автор детально відобразив перебіг наступних подій: проголошення влітку 1668 р. лівобережним гетьманом кошового отамана Запорозької Січі П. Суховієнка, а також – обрання у другій половині 1668 р. на старшинській раді в Новгороді-Сіверському Д. Многогрішного «сіверським гетьманом»¹⁴.

У студії показано, що на початку 1669 р. П. Дорошенко за підтримки І. Сірка розбив П. Суховієнка; вів водночас боротьбу із ставлеником Польщі на Правобережжі – М. Ханенком. На підставі розгляду подій того часу, М. Костомаров дійшов висновку, що П. Дорошенку доводилося таким чином «боротися разом і проти Суховієнка, якого підтримували запорожці та Крим, і проти Дем'яна і всіх його прибічників, що підкорялися московському цареві. Доводилося гетьману вивертатися між Москвою, Польщею та Кримом»¹⁵.

П. Дорошенко, щоб уникнути нового спалаху міжусобної боротьби, прагнув порозумітися з Д. Многогрішним. У лютому 1669 р. він неодноразово посилав до нього листи, в яких переконував у необхідності спільної взаємодії та наголошував на трагічних наслідках для українського суспільства розподілу держави. Намагався також схилити лівобережного гетьмана до згоди на проведення генеральної козацької ради в Корсуні для вирішення питання про гетьманську владу. Із листами подібного змісту П. Дорошенко звертався і до лівобережних старшин. Але вони, як правило, були промосковської орієнтації¹⁶.

За обставин, що склалися, П. Дорошенко в березні 1669 р. в Корсуні скликав старшинську раду, яка ухвалила прийняти турецьку протекцію. М. Костомаров вважав, що в цей час гетьман мав набагато більше владних повноважень, ніж в перші роки свого правління. Правда, для надання більшої легітимності своїм рішенням проводив їх через ухвали старшинських рад¹⁷.

Історик, спираючись на архівні матеріали, зумів показати злиденне становище козацької України, на території якої більше 20 років йшли бойові дії: «Край малоросійський все більше і більше приходив у занепад від нескінченних міжусобиць і татарських нашествь; селища пустіли, жителі у великій кіль-

* Наказним гетьманом на Лівобережжі П. Дорошенко призначив Д. Многогрішного. Останній перейшов на сторону Московії.

кості переселялися у слобідські полки і взагалі в царські землі; злидніло господарство тих, хто залишився на батьківщині отців та дідів»¹⁸.

З ім'ям П. Дорошенка майже повністю пов'язаний матеріал другого і третього розділів третьої частини монографії «Руїна», присвяченої гетьманству І. Самойловича. Зокрема, в цих розділах ґрунтовно викладені боротьба гетьмана із ставлеником Польщі – М. Ханенком, укладення П. Дорошенком воєни 1669 р. союзного договору з Туреччиною, перебіг війни цих союзників із Річчю Посполитою, процес досягнення і умови Бучацького мирного договору 1672 р. між Польщею та Османською імперією. Відповідно до цієї угоди, влада П. Дорошенка поширювалася лише на Брацлавщину та Південну Київщину¹⁹.

М. Костомаров також показав ставлення московських правлячих кіл до постаті П. Дорошенка. Після укладення Бучацького договору цар Олексій Михайлович доручив боярину Г. Ромодановському і гетьману І. Самойловичу поводитися з ним так, щоб «його і пестити, і страхати, зважаючи на те, що народ в Україні ремствував на свого гетьмана за підданство Османській імперії»²⁰.

В умовах наступу в 1674 р. військ І. Самойловича на Правобережжя і визнання його більшістю правобережних полковників гетьманом, неможливості домовитися з Польщею на засадах Гадяцького договору 1658 р., П. Дорошенко, як показано в дослідженні М. Костомарова, міг погодитися перейти під московську протекцію, але на принципових умовах²¹. Він вимагав, «щоб Київ був відданий в козацьке управління, щоб гетьман над обома берегами України був один, щоб Гетьманщина перебувала в межах колишніх польських воєводств: Київського, Чернігівського і Брацлавського, щоб Запорожжя було під рукою гетьмана і щоб московський цар зобов'язався захищати Україну від турків, якщо султан захоче мститися козакам»²².

Простеживши подальші події, історик зазначив, що московський уряд на єдине гетьманство в козацькій Україні, якого добивався П. Дорошенко, не погодився; дозволив йому бути тільки гетьманом на Правобережжі, а лівий берег мав залишитися під управлінням І. Самойловича. Останній не міг змиритися з тим, що цар погодився залишити П. Дорошенка гетьманом на Правобережжі. «Якщо Дорошенко залишиться там гетьманом, – говорив він, – то стане і під мене копати»²³.

Улітку 1675 р. політичне становище П. Дорошенка стало безнадійним. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя, гетьмана залишили досі вірні йому серденьята, родичі, однодумці. В такій ситуації він вирішив зректися турецької протекції й присягнути цареві, але не перед боярином Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а перед представником Запорожжя І. Сірком. Сталося це в жовтні в Чигирині. Кошовий отаман взяв від П. Дорошенка військові клейноди та завіз їх на Січ, після чого, як стверджував М. Костомаров, оповістив Малоросійський приказ про цю важливу подію і від імені Січі бив чолом, щоб колишній гетьман був прийнятий милостиво. Гетьману І. Самойлович була вкрай неприємна ця подія і він повідомив у Москву, що вчинок П. Дорошенка не більше, ніж лукавство²⁴.

Уряд Росії відмовився визнати законність чигиринського акту присяги й зажадав приїзду гетьмана для її складання перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а також відмови його від влади. П. Дорошенко здав клейноди і склав присягу наприкінці листопада 1676 р.²⁵. З цього приводу М. Костомаров написав такі рядки: «Так закінчилося гетьманування Дорошенка. Без сумнівів, він був щиро відданий ідеї незалежності та самобутності своєї Батьківщини»²⁶.

Підводячи підсумки, варто зупинитися на наступних моментах: по-перше, історик зумів передати дух епохи, в яку жив гетьман; по-друге, аналіз монографії М. Костомарова «Руїна» дає підстави стверджувати, що П. Дорошенку належить першість серед українських гетьманів, принаймні з 1659 р. до 1687 р., щодо здійснення активної багатовекторної зовнішньої політики; по-третє, дослідник довів, що володар булави був послідовним прихильником незалежності козацької України; наполегливо намагався реалізувати те, що «накреслено було Б. Хмельницьким, невдало проводилося в життя Виговським...»²⁷.

Примітки:

¹ Костомаров М. І. Наступники Богдана Хмельницького / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Галерея портретів: Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / Упоряд. і передм. В. О. Замлинський; Пер. з рос. М. М. Іляш; Худож. С. К. Семендяєв / М. Костомаров. – К.: Веселка, 1993. – С. 174.

² Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 182.

³ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. / Изд. Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного фонда»). – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6. – Т. 15. – С. 50.

⁴ Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009 – С. 237.

⁵ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 50.

⁶ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст... – С. 322.

⁷ Костомаров М. І. Наступники Богдана Хмельницького... – С. 174-175.

⁸ Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України. Інститут історії України НАН України / За ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7: Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С. 286.

⁹ Костомаров Н. И. Несколько слов о памятнике Хмельницкому / Н. И. Костомаров // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 138.; Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора,

2011. – С. 24.

¹⁰ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 97.

¹¹ Там само. – С. 105-106.

¹² Там само. – С. 116.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 119-120.

¹⁵ Там само. – С. 123.

¹⁶ Його ж. Наступники Богдана Хмельницького... – С. 180.

¹⁷ Его же. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 152.

¹⁸ Там само. – С. 161.

¹⁹ Пінчук Ю. А. Назв. праця. – С. 195.

²⁰ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 231.

²¹ Там само. – С. 239.

²² Там само.

²³ Його ж. Наступники Богдана Хмельницького... – С. 181.

²⁴ Там само. – С. 182.

²⁵ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)... – С. 352.

²⁶ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 271.

²⁷ Там само.

Отримано: 26.10.2016 р

Олександр Юга

ПЕРІОДИЗАЦІЯ «УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ» ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Одним з вагомих чинників, від якого залежало існування Української держави в середині XVII століття, було ставлення до неї політичної еліти Речі Посполитої. Річ утім, що оскільки вона виникла на частині підвладних Польсько-Литовській державі українських земель, то її поява і функціонування стали однією з ключових проблем для річпосполитських владних кіл, від результатів розв'язання якої значною мірою залежала майбутня доля Речі Посполитої. Тому відбувався складний процес пошуку елітою оптимальних шляхів врегулювання надзвичайно кровопролитного конфлікту між Польсько-Литовською державою та козацькою Україною.

Аналіз «української політики» Варшави засвідчує, що вона не була одноманітною і однозначною, а відтак існують підстави для виокремлення декіль-